

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-59-240-244>

УДК: 811.512.154: 811.411.21.

Өсконбаева М. С., ага окутуучу
e-mail: meku_oskonbaeva@mail.ru
ORCID: 0009-0008-4169-3102
Эл аралык Кувейт университети
Бишкек ш., Кыргызстан

КЫРГЫЗ ЖАНА АРАБ ТИЛДЕРИНДЕГИ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДИН ЛЕКСИКА-СЕМАНТИКАЛЫК ӨЗГӨЧӨЛҮКТӨРҮ

Берилген илимий макалада тил илиминин бир бөлүгү болгон фразеология илиминин аныктамасы туурасында сөз болмокчу. Фразеологизмдер кыргыз элинин сөздүк корун түзүп турган чоң топтогу тилдик каражаттар экени баса белгиленип, жөнөкөй айтылуучу сөзгө караганда кепти кооздоп, так, таамай, элестүү, көркөм образда айтууга арналган сөз айкаштары же сүйлөмдөр экени белгиленип, аларды тилдер арасында салыштыруу туурасында сөз кылмакчыбыз. Ошондой эле макаланын мазмунунда араб тили жана анын башка тилдерден өзгөчөлүгү каралып, кыргыз жана араб тилдериндеги баш, кол, жүрөк жана башка соматикалык жана адамдардын жакшы сапаттарынын бири болгон берешендикти, марттыкты, эрктүүлүктү жана башка мүнөздөрдү билдирүүчү коён, арстан, мышык сыяктуу жаныбарларга байланыштуу анималистик фразеологизмдердин лексикалык семантикасына жалпы анализ жүргүзүлгөн.

Түйүндүү сөздөр: кыргыз тили, араб тили, лексика, семантика, анализ, фразеология илими, термин.

Өсконбаева М. С., ст. преподаватель
e-mail: meku_oskonbaeva@mail.ru
ORCID: 0009-0008-4169-3102
Международный Кувейтский университет
г. Бишкек, Кыргызстан

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В КЫРГЫЗСКОМ И АРАБСКОМ ЯЗЫКАХ

В данной научной статье речь идет об определении фразеологической науки, входящей в состав языкознания. Подчеркивается, что термин фразеологизм является крупным языковым средством, формирующим словарный запас кыргызского народа, и отмечается, что данные словосочетания или предложения, призваны украсить речь, выразить ее ясно, ярко, образно, художественно, а не просто произнесенные слова, а также идет их сравнение - между кыргызским и арабскими языками. В статье рассматривается арабский язык и его отличие от других языков, а также будет проведен общий анализ лексической семантики соматических фразеологизмов, в составе которых имеются названия частей тела человека: голова, рука, сердце и т.д., а также анализируются анималистические фразеологизмы, связанные с животными: заяц, лев, кошка и другие животные, выражающие щедрость, великодушие, волю и другие качества, являющиеся одним из человеческих добродетелей, в кыргызском и арабском языках.

Ключевые слова: кыргызский язык, арабский язык, лексика, семантика, анализ, наука фразеология, термин.

Oskonbaeva M. S., senior lecturer
e-mail: meku_oskonbaeva@mail.ru
ORCID: 0009-0008-4169-3102
Kuwait International university
Bishkek, Kyrgyzstan

LEXICAL SEMANTICS OF PHRASEOLOGISMS IN KYRGYZ AND ARABIC LANGUAGES

This scientific article deals with the definition of the science of phraseology, which is a part of linguistics. It is emphasized that the term phraseology is a major linguistic tool that forms the vocabulary of the Kyrgyz people, and it is noted that these word combinations or sentences designed to decorate speech, express it clearly, vividly, figuratively, artistically, not just spoken words, and will talk about their comparison between languages. The article also discusses the Arabic language and its difference from other languages, and will analyze the general lexical semantics of somatic phraseological expressions related to the head, hands, heart, etc. and animalistic phraseological expressions related to hares, lions, cats and other animals expressing generosity, magnanimity, will and other qualities that are among human virtues in Kyrgyz and Arabic languages.

Keywords: *Kyrgyz language, Arabic language, lexicon, semantics, analysis, science phraseology, term.*

Тил илиминин бир бөлүгү бул – фразеология илими. Бул термин грек тилинин praxis – «туюнтма, сөз» жана logos – түшүнүк, окуу, илим» деген сөздөрүнөн алынган маалым [3].

Фразеологизмдер – кыргыз элинин сөздүк корун түзүп турган чоң топтогу тилдик каражаттар. Жөнөкөй айтылуучу сөзгө караганда кепти кооздоп, так таамай, элестүү айтууга арналган сөз айкаштары же сүйлөмдөр катары каралат. Байыркы замандан бери эле кыргыз эли – сөздү таптап, баккан эл, ошону менен ар бир сөздүн өз орду, мааниси бар эмеспи, сөзгө чечен, кепке кенен дегендей. Дал ушул фразеологизмдерге маани берип изилдеп-үйрөнүү менен кыргыз тилинин кооздугун, элдин сөзгө чечендигин билебиз. Алар көркөм адабий чыгармаларда гана кездешпестен, биздин күнүмдүк жашообузда колдонулган сөздөрүбүздүн ар үчүнчү-төртүнчүсү десек, жаңылышпайбыз. Тилдеги фразеологиялык бөлүктү изилдей турган лексикологиянын бир бөлүгү фразеология деп аталат. Окумуштуу А. Сапарбаев «Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы» аталышындагы эмгегинде фразеологиялык окуунун объектиси – фразеологиялык сөз тизмектери, ал эми фразеологизмдер – маанилик жана структуралык жактан өз ара ажырагыс туруктуу сөз тизмектеринен турган тилдик бирдиктердин өзгөчө бир түрү экенин көрсөткөн. Алардагы мындай өзгөчөлүк структуралык жана семантикалык мүнөзү боюнча кадыресе лексикалык бирдикке караганда алда канча татаалдыгында, бирок “фразеологизмдер да тилдик бирдик катары затты анын белгисин, кыймылын, кыймыл-аракеттин түрдүү кырдаалын: мезгилдик, сандык, орундук, сапаттык жана башка түшүнүктөрдү атап көрсөтүп, аларды ары татаал, ары өзгөчө боёк менен туюндуруп, пикир алышуунун даяр түрдөгү каражаты катары кызмат аткарат”, - деп белгилейт А. Сапарбаев жогорудагы эмгегинде [3]. Ошондой эле ал эмгегинде фразеологизмдердин мүнөздүү белгилерин төмөндөгүдөй бөлүктөргө бөлүп көрсөткөн:

- Фразеологизмдерге компоненттүүлүк мүнөздүү, б. а., экиден кем эмес компоненттердин тизмегинен турат;

- Составдык компоненттери дайыма туруктуу мүнөзгө ээ, б. а., составдык компоненттерин башка сөздөр менен алмаштырууга же алардын ордун бардык учурда эле эркин алмаштырууга болбойт;

- Фразеологизмдер маанилик жактан өзүлөрүнө эквивалент болуп келген сөздөргө караганда образдуулук касиетке ээ;

- Фразеологизмдер кепте дайыма даяр материал катары колдонулат;

- Фразеологизмдерге лексика-семантикалык бирдиктүүлүк мүнөздүү, б. а., алардын компоненттери лексикалык алгачкы маанилеринен алыстаган болот да, алар

бирдиктүү түрдө турганда гана белгилүү бир мааниге ээ болот [3]. Эки же андан көп компоненттерден турган туруктуу сөз тизмектери лексикалык бир биримдикке айланып, маанилик (семантикалык) жактан бекем ылайыкташтырылып маанилүү образдык сапатка ээ болгон өзгөчө туюнтмалар фразеологизмдердин курамын түзөт.

Окумуштуу, кыргыз тил илиминдеги фразеологизм жаатындагы көптөгөн илимий эмгектердин автору Р. Эгембердиев «Фразеологизмдердин маани-маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу» аталышындагы эмгегинде жогорудагы А. Сапарбаевдин көрсөтүүсүндөй эле, фразеологизмдердин беш негизги белгилерин тизмектеп көрсөткөн. Алар:

- компоненттүүлүк;
- фразеологизмдердин лексика-семантикалык биримдиги;
- фразеологизмдердин синтаксистик функциясы;
- образдуулук (элестүүлүк);
- фразеологизмдердин кепте даяр материал катары колдонулушу [5].

Башка тилдер сыяктуу эле кыргыз жана араб тилинде да жеке сөздөр менен катар фразеологизмдер деп аталган, татаал жана экспрессивдүү формада түзүлгөн тилдик бирдиктер колдонулат. Кайсы гана тилди үйрөнбөйлү, андагы фразеологизмдерди, алардын келип чыгыш тарыхын (этимологиясын) үйрөнүү ал улуттун тарыхын, салт-санаа, каада-салт сыяктуу баалуулуктарын үйрөнүү менен тыгыз байланышта экендигин баса белгилөө керек.

Макалабызда кыргыз жана араб тилдериндеги айрым гана фразеологизмдерди, анын ичинен соматикалык, анималистик фразеологизмдерди салыштырып, окшоштугун, маани-маңызын, тактап айтканда, лексика-семантикалык жактан анализдөөгө аракет кылмакчыбыз. Бирок фразеологизмдер бир тилден экинчи тилге которулбайт, эгер которулса, мааниси өзгөрүп, башка маанини туюндуруп калгандарын да кездештиребиз.

Араб тили байыркы жана өзгөчө тилдердин бири экендигинде шек жок. Байыркы тилдердин бири гана болуп калбастан, лексикалык каражаттарга бай, мааниси өтө терең, чечендиги ж. б. өзгөчөлүктөрү боюнча дүйнө тилдеринен алдыңкыларынын катарын толуктайт. Ыйык «Куран» менен «Хадистердин» араб тилинде түшүүсү жана мусулман элине тийиштүү намаз окуу, ибадат кылуу ж. б. диний жөрөлгөлөр араб тилинин даражасын жогорулатып, өзгөчөлүктөрүн айгинелеп турат.

Араб алфавити латын жазуусуна өткөнгө чейин СССРдеги түрк элдеринде колдонулуп келген. Мындан сырткары, Малайзия, Иран, Афганистан, Индонезия өндүү өлкөлөрдө пайдаланышат. Кыргыз эли эгемендүүлүктү алган соң, башка мамлекеттер сыяктуу эле араб өлкөлөрү менен ар кандай карым-катыш, байланыштарынын негизинде араб тилин кызыгуу менен үйрөнүүчүлөрдүн саны арбып келет. Учурдун талабына жараша, тилдерди үйрөнүү коомдогу глобалдашуу, санариптештирүү мезгилинде актуалдашууда. Негизи эле, кыргыз эли ислам динин кабыл алган мезгилден тарта араб тилинде культтук лексикалар, абстрактуу предметтерди билдирген, убакыт-мезгилге байланыштуу ж. б. сөздөр араб тилинен өздөштүрүлүп, кыргыз тилибиздин лексикалык корун орус, англис, иран, монгол ж. б. тилдери сыяктуу араб тили да байытып келе жатканын билебиз. Мисалга алсак, *китеп, дептер, медресе, шарият, мугалим* ж. б. сөздөр. Араб тилин окуп үйрөнүүдө, албетте, кыргыз тилдүүлөргө кыргыз тили менен грамматикалык, стилистикалык, сүйлөмдөрдүн түзүлүш ордун, сөз негиздеринин жасалышын, фразеологизм, омоним ж. б. салыштырып анализ жүзүндө үйрөнүү үйрөнүүчүнүн кызыгуусун арттырып, тилди толук кандуу өздөштүрүүгө шарт түзөт.

Араб тили фразеологизмдерге бай, бирок алар стилистикалык көрүнүш катары чечендик өнөрдүн (риториканын) экинчи бөлүгүндө каралып келет. Араб тилинде да кыргыз тилиндегидей анималистик, соматикалык, адамдардын күч-кубаты, кудурети, алсыздыгы, жашоо, өмүр, өлүм, ден соолук ж. б. байланыштуу фразеологизмдер арбын. Болгону тектеш эмес тилдерге, мисалы, араб тилинен кыргыз тилине которууда алардын мааниси өзгөрүп кеткен учурлар да кездешет. Фразеологизмдерди которууда анын эквиваленттерин табуу кыйынга турат да, андай толук маанини берген сөздөр, тилекке каршы, бардык учурда эле онунан чыга бербейт. Ошондой учурларда фразеологизмдерди которуу иши жөнөкөй сөздөр аркылуу да берилиши көп учурайт. Эмесе ишибиздин башкы максаты болгон кыргыз жана араб тилдериндеги айрым фразеологизмдердин лексикалык семантикасына токтолсок.

Колдон колго. Эки тараптын бирөөнөн экинчи бирөөнө, колмо-кол өткөрүп берүү [4]. Колмо-кол алышып, колмо-кол беришүү араб тилинде **تعبر أن شيء من يد إلى أخرى** кыргыз тилиндегидей бир нерсени бир колдон экинчи колго өткөрүү маанисинде колдонулат [6]. Бирок бул фразеологизмде лексикалык мааниси жактан айырмачылык бар экенин көрүүгө болот.

Колу ачык. Берешен, март, эч нерсени аябаган, аянууну билбеген, жоомарт адамдарга айтылуучу фразеологизм [4]. Араб тилинде да лексикалык маанилеш катары **يد مفتوحة** жогорудагыдай колу ачык маанисинде которулуп, берешен, марттыкты билгизет. Ошондой эле берешендикке, марттыкка, жоомарттыкка маанилеш, бирок лексикалык айырмачылыгы бар төмөндөгүдөй мисалды да айтсак болот: **الكرم تحت ردانه** мында жоомарттык анын кийиминин астында деген маанини туюндурат [6].

Бир ок менен эки коён атуу [5]. Бул эки иштен бир иш кылуу фразеологизми араб тилинде да мындайча колдонулат: **ضرب عصفورين بحجر واحد** эки чымчыкты бир таш менен уруу дегенди билдирип, лексика-семантикалык айырмачылыктары болгону менен, логикалык окшоштугу бар деп кароого болот [6]. Араб тилинде берилген дал ушул «эки чымчыкты бир таш менен уруу» фразеологизми англис тилинде да **to kill the birds with one stone** фразеологизми кыргыз тилиндеги жогорудагы «бир ок менен эки коён атуу» фразеологизминдей эле ар дайым кепте даяр материал катары колдонулуп келээрин А. К. Абилова «Кыргыз жана англис тилдериндеги анималистик фразеологизмдердин негизги белгилери» аттуу макаласында жазып келген [1].

Ортосунан кара мышык өтүү [4]. Биримдикте эмес, өз ара мамилеси келишпей калган адамдарга айтылуучу фразеологизм. Ал эми оозеки кепте «кара мышык аралап кетиптир» деп колдонуп жүрөбүз. Бул араб тилинде **عصا أيديهن قطة سوداء** ошондой эле **متكسرة انشقت من بين** «алардын колдорунда кара мышык бар» жана «арасынан сынган таяк бөлүнүп кетти» деп которулат [7]. Жогорудагы «ортосунан кара мышык өтүү» фразеологизминен лексика-семантикалык айырмачылыгын байкоого болот. Болгону, логикалык окшоштуктар жана ар түрдүү тилдик ой жүгүртүүлөрдү кароого болот деген көз караштабыз.

Башы бар. Бир нерсенин жөн-жайын жакшы билген, ар нерсени түшүнгөн, түшүнүгү жакшы кишиге айтылуучу фразеологизм [4]. Араб тилинде **كبير رأس** же болбосо **فلان كبير رأس** «башы чоң» же болбосо «баланчанын башы чоң» деп, кыргыз тилиндегидей акылдуу, түшүнүгү жакшы адамга айтылат [7]. Демек, бул жерде «бар» сөзүнүн ордуна «чоң» деп айтылуусунда лексикалык айырмачылыгын байкайбыз. Бул «башы бар» фразеологизми боюнча А. Т. Оторчиеванын «Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер» аталышындагы макаласын карасак, «башы бар» фразеологизмин **عقله في رأسه ، في رأسه عقل ، عنده مخ** «акылы башында» же «акылдуунун мээси бар», «башында акылы бар» деп көрсөтүү менен, кыргыз тилинде

«акылдуу» деген сөз баштын иштешин туюндурса, араб тилинде «акылдуулук» башында экенин билдирет деп жыйынтыктаган [2]. Кыргыз тилинде баш, көз, ооз, кол, бут ж. б. тиешелүү соматикалык фразеологизмдер көп колдонулганын баса белгилеп кетүү керек.

Коён жүрөк. Өтө эле коркок, өтүмү жок, болор-болбос нерседен чочулап, кооптоно берген адамга айтылуучу фразеологизм [5]. Оозеки кепте да «коёндой коркок» деп колдонуп келебиз. Ал эми араб тилинде *جبان كالأرنب ، أنت كأرنب* «коёндой коркок», «сен коёндойсуң» деген кыргыз тилиндегидей мааниде которулуп айтылат [6]. Стилистикасы бирдей деп эсептөөгө болот деген көз караштабыз. Ал эми бул фразеологизмге карама-каршы келген баатырдыкты, күчтүүлүктү, өжөрлүктү билдирген *арстан* башка тилдердей эле араб тилинде да мындайча колдонулуп келет: *شجاع الأسد ، أنت كأسد* кыргыз тилиндеги «арстандай күчтүү» «сен арстандайсың» деген маанилерди туюндурат [6].

Жүрөгү ак [5]. Жүрөгүндө кири, арамдыгы жок, көңүлү таза адамга айтылуучу фразеологизм араб тилинде да *أبيض القلب* «жүрөгү ак», «жүрөгү таза» деген мааниде колдонулат [7]. Муну коннотация менен стилистикасы бирдей деп айтууга болот деген ойдобуз.

Эшек такалоо. Жалкоолук кылуу, эч нерсе кылбай, эч иш бүтүрбөй бош жүргөн адамга карата айтылган фразеологизм араб тилинде *نش الذبابة* «чымын саноо» деп колдонулуп келет. Мааниси жагынан алсак, колунан эч нерсе келбеген, жалкоолук кылган адамга карата айтылат. Демек, кыргыз тилиндегидей эле лексика-семантикалык жактан бирдей эле деген ойдобуз.

Жыйынтыктап айтканда, макалада кыргыз жана араб тилдериндеги лексика-семантикалык жана стилистикалык карама-каршылыктарга ээ болгон фразеологизмдердин аз сандагысына гана токтолдук. Кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдерди салыштырып, анализдөө лингвистикадан татаалраак ой жүгүртүүгө шарт түзүү менен, тил үйрөнүүчүлөрдүн жана эне тилинде сүйлөгөндөрдүн тилдик баалуулуктарын чыңдай тургандыгын жана аларды салыштырып изилдөө теориялык жактан эле эмес, күнүмдүк сүйлөшүүдө, б. а., практикалык жактан да маанилүү экендигин кошумчалайбыз. Кыргыз жана араб тилдериндеги фразеологизмдер лексика-семантикалык, структуралык жактан бири биринен айырмаланбайт деген ойдон алыспыз. Албетте, жогорудагы айырмачылыктарга кийинки иштерибизде кайрылмакчыбыз.

Адабияттар:

1. Абилова, А.К. Кыргыз жана англис тилдериндеги анималистик фразеологизмдердин негизги белгилери [Текст] / А. К. Абилова // Вестник КНУ. - 2017. - №2. - 9-б.
2. Оторчиева, А. Т. Кыргыз жана араб тилдериндеги соматикалык фразеологизмдер [Текст] / А. Т. Оторчиева // Билим жана тарбия. - 2019. - №29/2. - 40-б.
3. Сапарбаев, А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы [Текст] / А. Сапарбаев. - Бишкек: «Кыргызстан-Сорос» фонду, 1997. - 328 б.
4. Эгембердиев, Р. Кыргыз тилиндеги фразеологизмдердин төркүнү. 2-бас. [Текст] / Р. Эгембердиев. - Бишкек, 2019. - 336 б.
5. Эгембердиев, Р. Фразеологизмдердин маани-маңызы жана алардын сөздүктөрдө камтылуусу [Текст] / Р. Эгембердиев. - Бишкек: Турар, 2016. - 328 б.
6. شرح البلاغة مؤسسة محمد بن صالح العثيمين الخيرية ، ط1: مملكة العربية السعودية 1434 / 391 ص.
7. جواهر البلاغة ، السيد أحمد العاشمي ، بيروت / 407 ص.